

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՅՆ ՕՐԱՑՈՑՑՆԵՐԻ ԿԱՊԸ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ¹

Այսօր մեր ունեցած տեղեկութիւնները Հայաստանում աստղագիտական գիտելիքի հնագոյն ժամանակների վիճակի մասին շատ կցկտուր են: Ունենք որոշակի հիմնաւոր տուեալներ վաղ միջնադարի Հայաստանի աստղագիտական գիտելիքի մասին՝ շնորհիւ է. դարի մեծագոյն գիտնական Անանիա Շիրակունու ծաւալուն եւ հիմնարար երկերի: Ունենք տեղեկութիւններ նաեւ Անանիային յաջորդած ժամանակների Հայաստանեան աստղագիտական գիտելիքի մասին՝ շնորհիւ Ժ.-ԺԸ. դարերի Հայ գիտնականներից մեզ հասած երկերի (Յովհաննէս Կոզեռն, Յովհաննէս Սարկաւազ, Յակոբ Ղրիմեցի Առաքել Նախիջեւանցի, եւ այլք): Որոշ սահմանափակ տուեալներ էլ կարելի է քաղել մաշտոցեան շրջանի եւ դրան յաջորդած շրջանի վաղագոյն թարգմանական եւ ինքնուրոյն երկերից: Սակայն քրիստոնէութեան ընդունումից առաջուայ աստղագիտական գիտելիքի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները միայն կողմնակի, անուղղակի աղբիւրների հիման վրայ արուած սահմանափակ եզրակացութիւնների մակարդակի են:

1 Այս աշխատութեան համառօտ տարբերակը իբրեւ գեկուցում կարդացուի է Բիւրականի աստղադիտարանում՝ «Աստղագիտութեան կայմ այլ գիտութիւնների, մշակոյթի եւ հասարակութեան հետ» գիտաժողովում 2014 Հոկտեմբերի 9ին: Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՆՆԱՆ, Հ. Ա. - ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, Ա. Մ. - ՖԱՐՄԱՆԵԱՆ, Ս. Վ. (Խմբ.), *Աստղագիտութեան կայմ այլ գիտութիւնների, մշակոյթի եւ հասարակութեան հետ*, Հայկական աստղագիտական ընկերութեան XIII տարեկան համաժողով, 7-10 Հոկտեմբերի, 2014, Բիւրականի աստղադիտարան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան 2015, 322-333:

Հնազոյն ժամանակների աստղագիտական գիտելիքի մասին մեզ մատչելի հնարաւոր աղբիւրները կարելի է տրոհել երկու խմբի.

ա. նիւթական կրիչների միջոցով մեզ աւանդուած տեղեկոյթի աղբիւրներ եւ՝

բ. ոչ-նիւթական կրիչների միջոցով աւանդուած տեղեկոյթի աղբիւրներ:

Այս խմբերից առաջինի մէջ են Գեղամայ, Վարդենիսի, Սիւնեաց լեռներում եւ պատմական Հայաստանի այլ վայրերում սփռուած հազար-հազարաւոր ժայռապատկերների ամբողջութիւնը, տարբեր հնագիտական գտածոները, որոնց շարքում շատ կարեւոր տեղ ունի հնազոյն խեցեղէնը իր հարուստ զարդապատկերութեամբ: Անշուշտ, պատշաճ հետազոտութեան պարագայում Հայաստանի հնազոյն ժամանակների գիտութեան մասին բազմազան տեղեկութիւնների շատ հարուստ շտեմարաններ կարող են դառնալ թէ՛ բազմահազար ժայռապատկերները, եւ թէ՛ հնազոյն խեցեղէնը: Սակայն, ցաւօք, այս աղբիւրների տուած մեծածաւալ տեղեկոյթը տակաւին բաւարար չափով հետազոտուած չէ: Սրանց հետազոտութիւնը տակաւին նոր է սկսւում եւ առայժմ դրանց հիման վրայ հնարաւոր է անել միայն ընդհանուր որակական եզրակացութիւններ²:

Այս առաջին խմբի մէջ հարկ է ընդգրկել նաեւ պատմական Հայաստանով մէկ սփռուած հնազոյն վիմակերտ կառոյցները, ինչպիսիք են Սիսիանի մօտ գտնուող յայտնի Զօրաց քարերը³, նմանատիպ այլ կառոյցները, բարձրլեռնային տարբեր վայ-

2 Տե՛ս, օրինակ, ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Յ. Ա., Հայաստանի նախնադարեան մշահագրքերը, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1973: Նոյն, Գիտութիւնն սկսում է նախնադարում, «Սովետական գրող», Երեւան 1978: ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Հայկական հնագոյն օրացուցային պատկերացումները ըստ մ.թ. 28-27-րդ դարի քրեդանի գաղափարների վերլուծութեան, Ի Բազմալեւոյ, 2007, 149-163:

3 Վերջին ժամանակներս որոշ հետազոտողների կողմից փորձեր են արւում այս յուշարձանը վերանուանելու «Քարափռութիւն» առանց պատշաճ հիմնաւորում: Իրրեւ վարկած՝ այս յուշարձանի եւ «Քարափռութիւն» անունը կապը առաջին անգամ առաջարկուել է Է. Պարսամեանի կողմից (տե՛ս ПАРСАМЯН, Э. С., О возможном астрономическом назначении мегалитических колец Ангелагота, Сообщения Бюраканской обсерватории, LVII, 1985, ст. 101-103), որ յետոյ տարբեր հետազոտողների կողմից ընկալուել

րերում պահպանուած մենաքարերը⁴ եւ այլն: Սակայն այս յու-
շարձանները եւս ճնշող մեծամասնութեամբ բնաւ հետազոտուած
չեն, իսկ դրանց մի քանի սակաւաթիւ նմոյշներն էլ հետազո-
տուած են յոյժ անբաւարար:

Երկրորդ խումբը իր ընդգրկումով աւելի ծաւալուն է քան
առաջինը: Այս խմբում առաջնային տեղ ունի Հայոց լեզուն, ո-
րի՝ մեզ հասած հարուստ բառապաշարը եւ որոշ այլ իրողու-
թիւնները կարող են անգնահատելի աղբիւր լինել հնագոյն ժա-
մանակների Հայոց գիտութեան ու մշակոյթի վիճակի մասին
տեղեկութիւնների համար: Նոյնը վերաբերում է նաեւ հայկական
ազգագրութեանը, բանահիւսութեանը եւ աւանդական մշակոյթի
այլ ճիւղերին: Թէպէտ որոշ արդիւնք ստացուած է նաեւ այս
ասպարէզներում⁵, սակայն հարկ է նշել, որ, ցաւօք, այստեղ եւս
արուածը եւ ստացուած արդիւնքը տակաւին շատ հեռու են բա-
ւարար լինելուց: Մի առանձին ասպարէզ էլ, այս երկրորդ խմբի
մէջ Հայոց օրացոյցն է: Որպէս մարդկային մշակոյթի եւ, ի
մասնաւորի՝ կրօնի, անբաժանելի բաղադրիչ մաս, օրացոյցը մեզ
է հասել մարդկութեան պատմութեան ամենապառնային անցեալից,
ժամանակի ընթացքում ենթարկուել է զանազան փոփոխութիւն-
ների եւ այս կամ այն կերպ իր վրայ կրել է այն փոփոխութիւն-
ների հետքերը: Սրա հետ մէկտեղ՝ օրացոյցը, լինելով մաթեմա-
տիկական կառոյց, համեմատաբար դիրին է ենթարկուած վեր-

է իբրեւ ապացուցուած իրողութիւն: Այդպիսի վերանուամուր հիմնաւո-
րելու ինձ յայտնի միակ փորձը տե՛ս ՎԱՀՐԱԴԵԱՆ, Մ. - ՎԱՀՐԱԴԵԱՆ
Վ., *Քարահումջ յուշարձանի անուաման շուրջ*, ի Բազմալէպ, 2010, թիւ
1-2, 161-177:

4 Սրանց շարքում, անշուշտ, հարկ է դնել նաեւ քաղմաթիւ վիշապակո-
թողները, որոնց մի ստուար մասը, ցաւօք այսօր իրենց նախնական տե-
ղերից հանուած ու տեղափոխուած են Երեսանի տարբեր կէտեր եւ տե-
ղադրուած են իբրեւ քաղաքային միջավայրի զարդարանք: Անշուշտ, ան-
հրաժեշտ է դրանք բոլորը վերադարձնել իրենց նախնական տեղերը եւ
վերականգնել հնագոյն մշակոյթի այդ եզակի յուշարձանների նախնական
վիճակը:

5 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Որոշ օրացուցային իրողութիւններ հայկական հրաշա-
պատում հե՛հեաթներում*, Ա., ի *Էջմիածին*, 2008, Բ., 49-70: Նոյն՝ *Որոշ
օրացուցային իրողութիւններ հայկական հրաշապատում հե՛հեաթներում*.
Բ., ի *Էջմիածին*, ԺԲ, 2009, 62-83, ի *Էջմիածին*, 2010, Զ, 22-44, եւ նոյնի՝
*Տարածութեան եւ ժամանակի մասին պատկերացումները ըստ հայկական
հրաշապատում հե՛հեաթների*, ի Բազմալէպ, 2011, 3-4, 459-484:

լուծութեան, եւ սրա շնորհիւ աւելի հեշտ է օրացոյցից դուրս կորզել իր «պարունակած» տեղեկոյթը այն ժամանակների մշակութային իրողութիւնների մասին, որոնց միջով անցել է տուեալ օրացոյցը: Ահա այս պատճառով էլ, իբրեւ հնագոյն ժամանակների հայաստանեան աստղագիտական գիտելիքի վիճակի մասին գաղափար կազմելու հնարաւոր օժանդակ միջոց, մեզ կարող է հապէս օգտակար լինել հայկական օրացոյցը իր տարբեր ժամանակների վիճակներով:

Արդ նայենք, թէ ի՞նչ գիտենք մենք այսօր Հայոց օրացոյցի մասին:

Ուղղակի աղբիւրներով մեզ աւանդուած օրացուցային տեղեկոյթը վերաբերում է հիմնականում Հայոց պատմութեան քրիստոնէական շրջանին: Մաշտոցեան եւ դրան յաջորդող շրջանի սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւնների հիման վրայ մենք ունենք Հայկական օրացոյցի աւանդական կառուցուածքը:

Տարեշրջանը բաղկացած է եղել բուն տարուց, որ պարունակել է 12 ամիսներ՝ իւրաքանչիւրը 30ական օրով եւ այս ամիսներից յետոյ դրուող 5 յաւելեալ օրերից: Ստացուել է 12 ամիս $\times$ 30 օր + 5 օր = 365 օր կառուցուածքով օրացոյց, որտեղ բուն տարին եղել է միայն 12 ամիս $\times$ 30 օր = 360 օր տեւողութեամբ մասը, իսկ մնացեալ 5 օրերը, որ կոչուել են «աւելիք», կամ «աւուրք աւելեաց», համարուել են տարուց դուրս՝ արտատարեական եւ մեկնաբանուել են իբրեւ «արաքչութեամ օրեր» (այն 5 օրերը, որ նախորդել են մարդու արարմանը)⁶: Նահանջի օր եւ նահանջ տարիներ այս օրացոյցում չեն կիրառուել⁷:

Այսպիսի օրացոյցը իր շատ պարզ ներքին կառուցուածքի եւ իբրեւ դրա հետեւանք՝ կիրառական դիւրութեան հետ մէկտեղ ունի նաեւ որոշ թերութիւններ: Այս օրացոյցի հիմնական թերութիւնն այն է, որ, ի հետեւանք այստեղ ընդունուած 365օրեայ կայուն տարեշրջանի եւ արեւադարձային տարուայ 365.2422օրեայ տեւողութիւնների միջեւ եղած 0.2422 օր տարբերութեան, այս օրացոյցի ամիսներն ու ամսաթուրը դանդաղ սահելով տեղա-

6 ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, *Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար*, ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., (աշխտ.), ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ. (խմբ.), Հայպետհրատ, Երեւան 1940, 70: Նաեւ՝ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՆԻՈՅ ՀԱՄԱՐՈՂԻ, *Մատենագրութիւնք*, ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., (աշխտ.), ՀՍՍՌ Մատենագրարանի հրատ., Երեւան 1943, 311:

7 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, 27-29:

շարժում են տարուայ եղանակներով եւ մէկ ամբողջական պտոյտ են գործում տարուայ եղանակներով 1506 տարում (1506 x 365.2422 ≈ 1507 x 365): Բնականաբար, նոյնը վերաբերում է նաեւ այս օրացոյցի տարեմուտին, որ եւս 1506 տարում մէկ պտոյտ է կատարում տարուայ եղանակներով: Հակառակ ամսամուտերի ու բնականաբար՝ նաեւ տարեմուտի շարժական լինելուն, այս օրացոյցում կիրառուել է գլխաւոր սօնի օրը ամէն տարի գլխաւոր պաշտուող էակի երկնային կերպարի՝ Հայկն (Orion) համաստեղութեան գլխաւոր աստղի (α Orionis, Betelgeuze) արեգակնային ամբարձման (առաջին առաւօտեան ծագման) դիտումով որոշելու կարգը:

Հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, որ իր այսպիսի կառուցուածքով Հայոց օրացոյցը գալիս է Ն.Ք. 24րդ դարից, երբ Ն.Ք. 2341 այն ստեղծուել է ի հետեւանք օրացուցային լուրջ բարեփոխութեան⁸:

Գալով հայկական օրացոյցի առաւել հին ժամանակների վիճակին, մենք գիտենք, որ Ն.Ք. 2341 առաջ կիրառուած է եղել այսպէս կոչուած՝ Նախահայկեան օրացոյցը: Սա պայմանական անունն է այն օրացոյցի, որ Հայաստանում կիրառուել է Հայկեան օրացոյցից առաջ (մինչեւ Ն.Ք. 2341): Այս օրացոյցը բնութիւնով աստեղա-արեգակնային է: Այստեղ տարի է համարուել միայն այն տեւողութիւնը, որի ընթացքում հնարաւոր է եղել երկնքում դիտել գլխաւոր պաշտուող էակի երկնային կերպարը՝ Հայկն (Orion) համաստեղութեան գլխաւոր աստղը (α Orionis, Betelgeuze): Հայաստանի պայմաններում սա տեւել է շուրջ 300 օր: Մնացեալ (շուրջ 70 օրեայ) տեւողութիւնը, որի ընթացքում այս աստղը Հայաստանից դիտելի չի եղել, համարուել է արտատարեկան, եղել է արգելքների շրջան եւ նախորդել է Ամանորին, որ տօնուել է այդ աստղի արեգակնային ամբարձման (առաջին առաւօտեան ծագման) օրը՝ ամառնամուտից մէկ շաբաթ առաջ⁹: Սա եղել է տեղի եղանակային պայմաններին ու երկրագործական մշակոյթին լաւագոյնս ներդաշնակող օրացոյց:

8 ԲԲՈՒՏԵԱՆ, Գ., Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Հայոց Բուն թուական, ի էքսիածին, 1985, Ա, 51-57, եւ Բ-Գ, 72-80, նաեւ՝ Նոյն, Օրացոյց Հայոց, մշ. աշխ., 211-246:

9 Նոյն, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Նախահայկեան օրացոյցի կառուցուածքը, ի էքսիածին, 1995, Ժ-ԺԲ, 130-153, նաեւ՝ նոյն, Օրացոյց Հայոց, 385-430:

Այս՝ Նախահայկեան օրացոյցի գոյութիւնն էլ Հայաստանում վկայուած է մի քանի անկախ աղբիւրներով: Նախ սրա գոյութեան հետքերը մնացել են հայկական միջնադարեան տոմարական, պատմական եւ այլ աղբիւրներում: Բացի այդ, այս օրացոյցի գոյութիւնը վկայուած է նաեւ հայկական բանահիւսութեան մէջ, Հայոց հարեւան ազգերի մշակոյթներում եւ, ի վերջոյ, առկայ է Հայաստանից գտնուած հնագիտական գտածոյ ն.թ. 32րդ դարից, որ վկայում է այս օրացոյցի կիրառութիւնը Հայաստանում գոնէ վաղ բրոնզի դարի սկզբում¹⁰:

Այսպէս, ունենք, որ սկսած գոնէ ն.թ. 7. հազարամեակից, Հայոց օրացոյցում կիրառուել է α Orionis աստղի դիտումներով օրացոյցը կարգաւորելու կարգը: Սակայն սա միակ երկնային լուսատուն չէ, որի դիտումները կիրառուել են Հայոց օրացոյցում: Անշուշտ, խօսքը Արեգակի եւ Լուսնի մասին չէ. Արեգակն ու Լուսինը յատուկ ուշադրութեան առարկայ են եղել մեզ յայտնի բոլոր ազգերի մշակոյթներում, եւ դրանց դիտումները բացառիկ տեղ են ունեցել բոլոր հնագոյն մշակոյթներում: Խօսքը մնացեալ 5 մոլորակներին¹¹ եւ որոշ պայծառ աստղերի մասին է:

10 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Հայկական հնագոյն օրացուցային պատկերացումները եւ վասիլ Դիգենիս Ակրիտասի մասին քիւզանդական դիցավէպը, ի Բագմավէպ, 2004, 5-16, Նոյն, Հայկական հնագոյն օրացուցային պատկերացումները ըստ Գ.Բ. 28-27րդ դարի Բրեդանի գարդապատկերի վերլուծութեան, ի Բագմավէպ, 2007, 149-163 (այս յօդուածի լոյս ընծայումից յետոյ հրատարակուել են խնդրոյ առարկայ հնագիտական գտածոյի ժամանակը ճշտող նիւթեր, ըստ որոնց՝ այդ Բրեդանը Գ.Բ. 32րդ դարի է). ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ. - ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Ա., Որոշ ժամանակային առնչութիւններ Աստուածաշնչում, ի Բագմավէպ, 2008, 83-100. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., Որոշ օրացուցային իրողութիւններ հայկական հրաշապատում հե՛տեքներում. Ա, Բ, Գ, ի Էքսիթիւն, 2008, Բ, 49-70. 2009, ԺԲ, 62-83:

11 Հնում անգէն աչքով տեսանելի մոլորակներ են համարուել Արեգակը, Լուսինը, Արուսեակը, Հրատը, Փայլածուն, Լուսնի-պագն ու Նրեւակը: Ընդհանրապէս, հին աշխարհում (ի մասնաւորի՝ հին Հայաստանում) երկնքում երեւացող բոլոր լուսատուները համարուել են աստղեր: Իսկ այդ աստղերից նրանք, որոնք չունեն մշտական տեղ, այլ «մոլորուած» դեգերում են խաւարածրի ամբողջ երկայնքով, համարուել են «մոլորուած աստղեր», եւ այս պատկերացումից էլ ծագել է «աստեղի մոլորական» – «մոլորակ» եզրը՝ իբրեւ մշտական տեղ չունեցող երկնային լուսատուների ընդհանուր անուն: Նոյն կերպ էլ գիսաւորները կոչուել են «գիսաւոր

Տարբեր երկնային լուսատուների դիտումները Հայաստանում հնում կիրառուած լինելու մասին կան զանազան ուղղակի եւ անուղղակի վկայութիւններ հայկական բանահիւսական, ազգագրական եւ տոմարական աղբիւրներում: Այստեղ քննութեան առնենք դրանցից մէկը: Շատ են տուեալները Բոլլէ¹² (Pleiades) աստղոյթի դիտումների մասին: Կան նաեւ տարբեր վկայութիւններ այլ աստղերի եւ որոշ մոլորակների դիտումների մասին: Արդ քննենք միայն Բոլլէի դիտումների հարցը:

Հայկական միջնադարեան տոմարական աղբիւրներում պահպանուել են Հայկն համաստեղութիւնից մի փոքր հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Բոլլէ աստղոյթի արեգակնային անկումն ու ամբարձումը դիտելու հետքերը ի դէմս «անկաստեղ» եւ «ելաստեղ» եզրերի եւ դրանց համապատասխանող ամիս-ամսաթուրերի: Հայոց միջնադարեան տոմարական պատճէններում սրանց համար պահպանուած բանաձեւերից հետեւում է, որ անկաստեղը լինում է Ապրիլի 14ին, իսկ ելաստեղը՝ Մայիսի 24ին¹³: Յովհաննէս Սարկաւազի «Խառնախորանում» էլ հէնց Ապրիլի 14ի դիմաց նշուած է «Անկաստեղ», իսկ Մայիսի 24ի դիմաց էլ՝ «Ելաստեղ»:

աստղ», «վարսաւոր աստղ», «նիգակաւոր աստղ» եւ այլ անուններով՝ հիմնականում կախուած դրանց արտաքին տեսքից:

12 Բոլլէ ը քաց աստղակոյտ է Արեգակից 125 պարսեկ (մօտ 400 լուսատարի) հեռաւորութեան վրայ: Անգէն աչքով երեւում է իբրեւ իրար մօտիկ դասաւորուած 6-7 աստղերի խումբ Յուլ կենդանակերպի մէջ: Տարբեր դիցաբանութիւնների մէջ սա կապուած է եղել 7 իգական կերպարների (7 էոյրերի) հետ, որոնք սերտ առնչութիւն ունեն Հայկն համաստեղութեան եւ դրա յունական կերպարի՝ Օրիոնի հետ: Յայտնի է, որ ինչ որ ժամանակ (օրինակ՝ Արատոս Սոլացու «Երևույթներ» երկում, Գ.Ք. Դ.-Գ. դարեր) Բոլլէի համարուել է նոյնիսկ առանձին համաստեղութիւն կենդանաշրջանի համակարգում: Հայկական միջնադարեան գրաւոր աղբիւրներում սա կոչուած է Բազմաստեղ կամ Բազմաստեղէ, իսկ ժողովրդական լեզուով այն կոչուել է Բոլլէ:

13 Յովհաննէս Սարկաւազի «Պատենեմ տոմարի» երկում սրանց համար տրուած է. «Ջանկաստեղն այսպէս արա. կալ գնալ/հ/անջն, Ը(8) ի վերայ ած, տուր մարերի ամսոյ, գաւելիսն հան, ուր թիւն յանգի, անդ է: Դարձեալ կալ գնահանջն, ԺԸ(18) ի վերայ բեր, տուր մարգաց ամսոյ, գաւելիսն հան, ուր սպառի թիւն, անդ է ելաստեղն» (ՅՈՎ.ՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՍԱՍԷՐ, Մատենագրութիւն, ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., (աշխ.), Երեսնի Համալսարանի հրատ., Երևան 1956, 207):

տեղ»¹⁴։ Եւ այս ամսաթուերն էլ շատ լաւ համընկնում են Բոյլքի վերջին երեկոյեան մայրամուտի (արեգակնային անկման) եւ առաջին առաւօտեան ծագման (արեգակնային ամբարձման) ժամանակներին։ Այս կապակցութեամբ հարկ է նկատել, որ քրիստոնէական կրօնի տօնացոյցը եւ դրա հետ կապուած՝ նաեւ օրացոյցը որեւէ կարիք չունեն նման աստղագիտական դիտումների։ Քրիստոնէական տօնացոյցի միակ աստղագիտական «պահանջը» զարնանամուտի եւ առաջին զարնանային լիալուսնի ճշգրիտ ժամանակներն իմանալն է։ Ուրեմն, Բոյլքի ծագման եւ անկման ժամանակները նշանակող «ելաստեղ» եւ «անկաստեղ» եզրերը պիտի ունենան ոչ-քրիստոնէական ծագում։ Հայկական օրացոյցում դրանք պիտի լինեն կամ նախաքրիստոնէական ժամանակներից մնացած եւ կամ մի այլ օտար օրացոյցից փոխառեալ իրողութիւն։

Ժամանակին ես ինքս ենթադրութիւն էի արել, թէ Բոյլքի դիտումներին վերաբերող «անկաստեղ» եւ «ելաստեղ» եզրերը հայկական տոմարում կարող են լինել օտարամուտ, այսինքն՝ փոխառութիւն մի այլ (հաւանաբար՝ յունական) օրացոյցից¹⁵։ Սակայն ներկայումս առկայ տուեալները հիմք են տալիս համարելու, որ այս եզրերը ոչ թէ փոխառութիւն են դրսից, այլ դրանք վերապրուկներն են Հայաստանում հնագոյն ժամանակներում կիրառուած՝ Բոյլքի դիտումների։

14 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՄԱՍՏԱՍԷՐ, *Մատենագրութիւն*, Եջ. աշխ., 165-169։ Ի դէպ, Յովհաննէս Սարկաւագի անունով մեզ հասած «Խառնախորանը» ընդամենը խմբագրութիւնն է Անանիա Շիրակունու կազմած Խառնախորանի, որ մասն է եղել նրա ընդարձակ «Տոմարի»։ Սարկաւագը Անանիայի Խառնախորանի մէջ ներմուծել է իր ստեղծած հայկական անշարժ ամսաթուերով օրացոյցը՝ «Հայոց Սարկաւագին» վերտառութեամբ եւ դրա հետ կապուած որոշ մանրամասներ, ինչպէս՝ նահանջի օրուայ դիրքը, տարեմուտը՝ «Տարեմուտ Հայոց Սարկաւագին» անունով եւ այլն։ Ըստ այսմ, քնական է, որ Սարկաւագի խմբագրած Խառնախորանում առկայ «անկաստեղ» ու «ելաստեղ» եզրերը եղած լինէին նաեւ Անանիայի կազմած Խառնախորանում։ Այսինքն, կարող ենք այս եզրերի ակունքը համարել ոչ թէ Սարկաւագի Խառնախորանը եւ տոմարական Պատեմը, այլ հէնց Անանիայի Տոմարը եւ դրա մասը հանդիսացած Խառնախորանը։

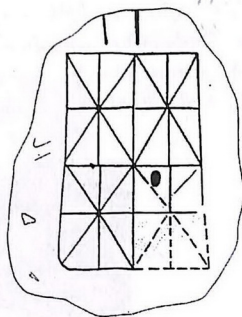
15 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին*. Հայոց օրացոյցն ու երկնային լուսատուները, Ի Էջմիածին, 1995, Ա., 46-60։

Կան այսպիսի պնդման համար բանահիստական եւ ազգագրական հիմքեր: Մական առաւել կարեւոր է նիւթական առարկայական հիմքը, որ առկայ է ի դէմս Մեծամօր հնավայրում ժայռի վրայ փորագրուած պատկերի: Խօսքը, այսպէս կոչուած՝ Փոքր բլրի հարթակների վերնամասում առկայ պատկերի մասին է (նկար 1, 2):

Նկար 1.

Մեծամօրի Փոքր բլրի վերի հարթակի ժայռագիր պատկերը

Նկար 2.

Մեծամօրի Փոքր բլրի վերի հարթակի ժայռագիր նկարի գծապատկերը

Ժամանակին այս պատկերի եւ դրա ուղղուածութեան մի-
ջոցով եզրակացութիւն է արուած եղել, որ Մեծամօրից պիտի
կատարուած լինեն Շնաստղի (Sirius, α Canis Majoris) դիտումներ,
եւ այդ դիտումների ժամանակն էլ հաշուարկուել է ն.թ. 2800-
2600¹⁶:

1997ին, անդրադառնալով Հայաստանում Շնաստղի հնարա-
ւոր դիտումների խնդրին, ցոյց է տրուել, որ այս նոյն ժայռա-
գիր պատկերի «ցոյց տուած» ուղղութեամբ տարբեր դարերում
կարող էին դիտուել շատ այլ աստղերի ծագումները¹⁷: Եւ կարե-

16 ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Է. Ս., Փոքր բլրի հարթակների աստղագիտական նշանա-
կութիւնը, ի ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ, Է. Վ. - ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Կ. Հ. - ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ,
Է. Ս., Մեծամօր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1973, 142-149:

17 Այդ հնարաւոր «թեկնածուներից» են հետեւեալ աստղերը (համապա-
տասխան բուականներով) β Հայկի - մ.թ. 2100, α Կետի - մ.թ. 2800, β
Երիդանի - մ.թ. 2500, κ Հայկի - մ.թ. 2350, β Մեծ Շան - մ.թ. 1000, α
Գայլի - մ.թ. 3000 եւն:

ւոր է, որ այդ հնարաւոր «Թեկնածուների» ցուցակում առկայ էր նաեւ Բոյլքը (Pleiades)¹⁸:

Մեծամօրից Բոյլքի դիտումներ կատարուած լինելու թէ՛ կողմ եւ թէ՛ դէմ կան մի քանի հանգամանքներ: Նայենք հերթով:

Մեծամօրից Բոյլքը դիտուած լինելու օգտին է առաջին հերթին այն, որ եթէ ժայռագիր պատկերի մէջտեղով անցնող գիծը համարենք դիտման ուղղութեան ցուցիչ, ապա այդ նշուած ուղղութեամբ, իրօք, հնարաւոր է եղել Բոյլքի ծագումը դիտել ն.Ք. 9000 թուականին:

Նկար 3.

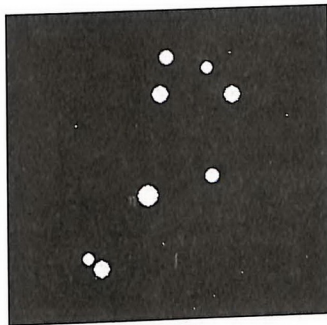
Բոյլքը այնպէս, ինչպէս երեւում է
աստղադիտակով

Երկրորդը սրա օգտին է նաեւ այն, որ ժայռագիր նկարը մեծապէս նման է հէնց Բոյլքի աստղերի դասաւորութեանը այնպէս, ինչպէս դրանք երեւում են անզէն աչքով (կամ փոքր աստղադիտակով) դիտողին (Նկար 3): Իրականում Բոյլքում առկայ են 6-7 աստղեր, որ մատչելի են անզէն աչքով դիտողին¹⁹: Սակայն դրանցից համեմատաբար պայծառ են 4ը, որոնք եւ երկն-

18 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, մշ. աշխ., 168-171:

19 Անգէն աչքով դիտելի աստղերի քանակը կախուած է դիտողի աչքի սրատեսութիւնից ու դիտման պայմաններից (օդի թափանցիկութիւնից, մըթնոլորտի կայունութիւնից, դիտման ուղղութեամբ լոյսի այլ աղբիւրների առկայութիւնից եւն):

քում գոյացնում են «սեղանակերպ» մի պատկեր: Եւ այդ պատկերն էլ շատ նման է Մեծամորի մեր խնդրոյ առարկայ պատկերին: Մեծամորի ժայռագրի վրայ էլ ունենք հաւասարասրուն սեղանի պատկեր եւ այդ սեղանի մէջ չորս աստղապատկեր: Աւելին. եթէ ի նկատի ունենանք, թէ ինչ դասակարգութեամբ են երեւում Բոյլքի աստղերը արեւելեան հորիզոնին՝ ծագման պահին, ապա կը ստանանք մի պատկեր, որ շատ աւելի է նման մեր խնդրոյ առարկայ ժայռագիր նկարին (նկար 4):

Նկար 4.

Բոյլքի աստղերը այնպէս, ինչպէս երեւում են հորիզոնին՝ ծագման պահին

Այս նկարի վրայ, եթէ զանց առնենք վերելի երկու եւ ներքելի երկու աստղերը, որոնք պայծառութեամբ զիջում են միւս աստղերին, ապա մնացեալ 4 աստղերով գոյացած պատկերը շատ նման կը լինի մեր ժայռագիր նկարի վրայ եղածին: Իսկ համեմատաբար թոյլ աստղերը հաշուի չառնելու իրաւունք մենք վրստահաբար ունենք, քանի որ ծագման պահին, երբ աստղակոյտը հորիզոնի վրայ է, վատ դիտելիութեան պատճառով թոյլ աստղերը չեն երեւում, մնում են միայն պայծառները: Այսինքն, կարող ենք համարել, որ Մեծամորի խնդրոյ առարկայ ժայռագիր նկարի վրայ պատկերուած է հէնց Բոյլք աստղոյթը այն տեսքով, ինչպէս դա երեւում է արեւելեան հորիզոնի վրայ՝ ծագման պահին:

Երբորդ հանգամանքը՝ յօգուտ Մեծամորից Բոյլքի դիտումների հետեւեալն է: Շատ քիչ հաւանական է եւ նոյնիսկ անտրամաբանական, որ մէկ աստղի (կամ մոլորակի) դիտման վայրն ու ուղղութիւնը ցոյց տալու համար ժայռի վրայ քանդակէին չորս աստղերից բաղկացած պատկեր: Եթէ ընդունում ենք,

որ խնդրոյ առարկայ ժայռագիր նշանը երկնային լուսատու է պատկերում, ապա այդ լուսատունն չի կարող մէկ աստղ կամ մոլորակ լինել: Պատկերի մէջ աստղանշանների բազմակիութիւնը (4 հատ լինելը) յստակ ցուցում է այն մասին, որ այդ պատկերը կարող էր նշանակել միայն մի քանի աստղերից բաղկացած կազմութիւն: Եւ սա էլ նշանակում է, որ խօսքը պիտի վերաբերի միայն անգէն աչքով երեւացող աստղակոյտերին: Երկրից անգէն աչքով դիտողին մատչելի են միայն երեք բաց աստղակոյտեր, որ են Բոյլքը (Pleiades, M 45), Մսուրը (Praesepe, M 44), եւ Հիադները (Hyades): Այս երեքից Մսուրը անգէն աչքով երեւում է իբրեւ հազիւ նշմարելի պղտոր մշուշոտ բիծ խեցգետին կենդանակերպի կենտրոնում: Առանց աստղադիտակի սա հնարաւոր չէ նոյնիսկ ընկալել իբրեւ աստղ կամ աստղերի խումբ: Այնպէս որ չի կարող խօսք լինել Մսուրը աստղապատկերով (առաւել եւս՝ 4 աստղապատկերներով) նշանակելու մասին: Գալով Հիադներին, սա էլ Յուլ կենդանակերպի մէջ լատինական V տառի ձեւով դասաւորուած 6 բաւական պայծառ աստղերի խումբ է Ալդեբարան (α Tauri) աստղի շուրջ, որ լինելով շատ մօտ (47 պարսեկ կամ 153 լուսատարի հեռավորութեան վրայ) գտնուող աստղակոյտ, երեւում է մեծ տարածքի վրայ ցրուած, եւ ոչ մի կերպ նման չէ մեր խնդրոյ առարկայ ժայռագիր պատկերին:

Ինչ վերաբերում է Բոյլքին, սա էլ, ինչպէս վերը նշուեց, անգէն աչքով երեւացող 6-7 թոյլ աստղերի մի խումբ է, որոնցից առաւել պայծառները հէնց չորսն են եւ ծագման պահին հորիզոնի վրայ երեւում են հէնց այն տեսքով, ինչպէս Մեծամօրի ժայռագիր նկարում պատկերուած աստղերի խումբն է: Բոյլքի պարագայում անտրամաբանական պիտի լինէր հակառակը. քանի որ Բոյլքը (այնպէս, ինչպէս դա երեւում է անգէն աչքով դիտողին) մի քանի աստղերից բաղկացած աստղախումբ է (եւ դրա գրաբար անունն էլ՝ Բազմաստեղ, հէնց նոյնն է նշանակում), ուստի բնական է, որ դրա պատկերն էլ լինէր դարձեալ մի քանի աստղերի պատկերներից բաղկացած համակցութիւն, այսինքն՝ հէնց այն, ինչ ունենք Մեծամօրի ժայռի պատկերի վրայ: Ստացւում է, որ պատկերազրական առումով մեր խնդրոյ առարկայ ժայռափորագրութիւնը լաւագոյնս համապատասխանում է Բոյլքի պատկերին:

Այսինքն, կարող ենք վստահ լինել, որ Մեծամօրի Փոքր բլրի հարթակի վրայ փորագրուած ժայռագիր նկարը շատ մեծ հաւանականութեամբ պատկերում է հէնց Բոյլքը այն տեսքով, ինչպէս այն երեւում է ծագման պահին հորիզոնի վրայ:

Միակ «անպատեհութիւնը» խնդրոյ առարկայ պատկերը Բոյլքի հետ նոյնացնելու հարցում ժամանակն է: Ինչպէս նշուել է վերը վկայաբերուած աշխատութեան մէջ, Մեծամօրից՝ նշուած ուղղութեամբ Բոյլքի ծագումը դիտելի պիտի լինէր ն.Ք. 9000 թուականին: Սա շատ մեծ վաղեմութիւն է: Եւ այսպիսի թուականին դէմ են, հիմնականում, հնագիտութեան տուեալները:

Ամենածանրակշիռը այն է, որ ըստ հնագիտական հետազոտութիւնների չունենք ոչ մի տուեալ, որ հաստատի այդքան վաղ անցեալի մշակութային շերտի գոյութիւնը Մեծամօր հնավայրի տարածքում: Աւելին, պեղումներով մեզ յայտնի դարձած հնագիտական ամենավաղ շերտերը հասնում են ն.Ք. 9000 թուականից: Այսօր հնագիտական տուեալները Մեծամօրի պեղուած տարածքների ամենահին մշակութային շերտերը թուագրում են վաղ բրոնզի դարով²⁰: Սակայն այս առարկութիւնը յաղթահարելի է:

Բանն այն է, որ քնալ պարտադիր չէ որ Փոքր բլրի հարթակները եւ դրանց վերնամասում արուած ժայռագիր պատկերը լինեն հնավայրի յայտնի միւս մշակութային շերտերի հետ համաժամանակեայ: Ժայռագիր նկարը կարող էր լինել ինչպէս պեղուած հնավայրին ժամանակակից, այնպէս էլ՝ դրանից հասնում աւելի վաղ արուած: Չկայ որեւէ պատճառ՝ պահանջելու, որ դրանք լինեն համաժամանակեայ: Փոքր բլրի հարթակի ժայռագիր պատկերը կարող էր արուած լինել ե՛ւ հնավայրի այլ շինութիւնների հետ համաժամանակ, ե՛ւ էլ շատ աւելի վաղ, քան դրանց ժամանակն է: Ի հաստատումն այսպիսի հնարաւորութեան նշենք, որ այսօր Հայաստանում յայտնի են բազմաթիւ ժայռապատկերներ, վիշապակոթողներ, մենաքարեր եւ հնագոյն անցեալի մշակոյթի այլ պատկերներ, որոնք անմիջականօրէն կապուած չեն որեւէ բնակավայրի հետ²¹: Իրենց ստեղծման ժամանակներում դրանք պէտք է եղած լինեն բնակավայրերից մեկուսի առանձին յուշարձաններ: Այդպէս էլ կարող էր լինել նաեւ Մեծամօրի Փոքր բլրի ժայռա-

20 ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ, Է. Վ. - ՄԿՏԶԵԱՆ, Կ. Հ. - ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Է. Ս., Մեծամօր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1973, 13:

21 Այս նոյն վերաբերում է նաեւ Սիսիանից 3կմ հեռավորութեան վրայ գտնուող յայտնի Զօրաց քարեր յուշարձանին: Սա եւս կապուած չէ ոգնուող յայտնի Զօրաց քարեր յուշարձանին: Սրան ամենամօտ բնակավայրը ներկայիս Սիսիան քաղաքն է: Միեւնոյն ժամանակ յայտնի է, որ այս հնագոյն կառոյցը ունեցել է պաշտամունքային կիրառութիւն եւ դրան գուցահեռ՝ այստեղ կատարուել են երկնային լուսատուների դիտումներ:

կերտ յուշարձանը իր հարթակներով ու ժայռազիր պատկերներով: Դա կարող էր լինել բնակավայրերից դուրս մեկուսի վայրում ստեղծուած պաշտամունքային շինութիւն՝ ժայռի վրայ փորուած հարթակների եւ յատուկ նշանակութեան պատկերների տեսքով:

Մեծամօրում այսօր պեղուած հնավայրի տարածքում շատ են պաշտամունքային շինութիւնները²²: Այսինքն՝ բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ Մեծամօրի Մեծ եւ Փոքր բլուրները հնում իրենց այլ գործառնութիւններից զատ եղել են նաեւ սրբավայրեր: Սըրա հետ մէկտեղ գիտենք նաեւ, որ կարեւոր պաշտամունքային վայրերը կառուցապատուած են շատ երկար ժամանակի ընթացքում, ընդ որում՝ այդ կառուցապատումը յաճախ շարունակուած է իրար յաջորդած տարբեր կրօնների պայմաններում: Սրա ակնառու օրինակ է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, որի Մայր եկեղեցին հիմնադրուել է Դ. դարի սկզբում՝ նոյն վայրում նախապէս եղած Սանդարամետի մեհեանի տեղում, վերակառուցուել է Ե. դարում եւ մինչեւ Ի. դարը այնտեղ շարունակուել են կառուցումներն ու վերակառուցումները. այսօր էլ՝ ԻԱ. դարում Մայրավանքի տարածքի կառուցապատումն ու վերակառուցումը շարունակուած են. աւելացւում են նոր շինութիւններ, վերակառուցւում են եղածները, կատարւում են տարածքի տարբեր հատուածների պեղումներ, բացւում, ի յայտ են գալիս մշակութային հին շէնքեր: Մայր տաճարի տարածքում պեղումներով յայտնաբերուած է Վանի թագաւորութեան չրջանի քարէ կոթող հէնց եկեղեցու աւագ խորանի տակ, որ ներկայումս կարելի է տեսնել վանքի բակում, իր յայտնաբերման վայրից փոքր-ինչ դէպի արեւմուտք տեղաշարժուած: Աւելին. Մայր տաճարի աւագ խորանի տակ գտնուած Վանի թագաւորութեան չրջանի քարէ կոթողի վրայ էլ գտնուել է աւելի ուշ ժամանակուայ կրակաւան՝ Այսինքն՝ այստեղ ունենք օրինակ, թէ ինչպէս միեւնոյն կէտում իրար վրայ յաջորդաբար տեղակայուել են իրար յաջորդած երեք կրօնների սրբարանները²⁴: Այսպէս, մենք ունենք օրի-

22 ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ, Է. Վ. – ՄԿՐՏՃԵԱՆ, Կ. Հ. – ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Է. Ս., *Մեծամօր*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1973, 149-165:

23 ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., *Վագգէն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վերանորոգչական-եկեղեցաշինական գործունէութիւնը*, Ի Էջմիածին, 2008, Ժ, 49-54:

24 Հայաստանում շատ տարածուած իրողութիւն է Վանի թագաւորութեան շրջանի արձանագրութիւն ունեցող կամ չունեցող կորողները բրիտանական եկեղեցիների տեղերում կամ դրանց մէջ գտնուելը: Այս երեւոյթը

Մեծամորի տարածքը պէտք է եղած լինէր կղզի, կամ թերակղզի (բնականաբար՝ նախապէս հէնց կղզի եւ ապա միայն՝ թերակղզի) դանդաղ ցամաքող ծովի մէջ:

Փաստորէն, Բոյլքի դիտումը մեզ տանում է այն ժամանակները, երբ հնագոյն Արարատեան ծովը (լիճը) հիմնականում նահանջել էր եւ ջրից ազատուել էին մեծ մակերեսներ: Մեծամորի Փոքր բլրի հարթակներն էլ իրենց ժայռագիր պատկերով պիտի եղած լինէին կղզու վրայ կառուցուած ժայռակերտ սրբավայրի տարրեր: Այնպէս որ ժամանակի բերած աշխարհագրական վիճակը եւս խոչընդոտ չէ՝ Բոյլքի դիտումները Մեծամորի տարածքից ն.Ք. 9000ին հնարաւոր համարելուն: Աւելին. ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի մեծ լճերի բոլոր բնակելի կղզիների վրայ էլ միջնադարում եղել են սրբավայրեր-վանքեր: Քաջ յայտնի են Սեւանայ վանքը Գեղամայ լճի Սեւան կղզում, Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, Արտերի Ս. Աստուածածին վանքը, Կտուց եւ Լիմ վանքերը Վանայ լճի համանուն կղզիների վրայ: Անշուշտ, սրանք բոլորն էլ քրիստոնէական սրբավայրեր են: Սակայն հարկ է ի նկատի ունենալ այն յայտնի իրողութիւնը, որ սրբավայրերը ապրում են շատ աւելի երկար, քան կրօնները եւ փոխանցւում են կրօնից կրօն: Ուրեմն, մեծ հիմքեր ունենք համարելու, որ այս թուարկուած բոլոր քրիստոնէական սրբավայրերն էլ ժառանգները պիտի լինեն այդ նոյն վայրերում (կղզիներում) քրիստոնեութիւնից առաջ եղած հնագոյն սրբավայրերի: Այս ամէնին իբրեւ լրացում նկատենք նաեւ, որ վերոնշեալ հնագոյն Արարատեան ծովի հիմնական մեծ կղզիների տեղերում այսօր մեզ յայտնի են հնագոյն սրբավայրեր-բնակավայրեր: Դրանցից պատմական Արտաշատի բլուրներից մէկի վրայ գտնուող Խոր վիրապը սրբավայր է մինչեւ այսօր: Մեծամորի հնագոյն սրբավայրի մասին վերն արդէն խօսուեց, իսկ Արմաւիրի հնագոյն սրբավայրերի մասին ունենք տակաւին Մովսէս Խորենացու վկայութիւնները²⁷: Այսինքն, առկայ տուեալները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանում կղզիները եղել են պաշտամունքի հետ սերտորէն կապուած վայրեր. դրանց վրայ մեզ յայտնի բոլոր դէպքերում եղել են սրբավայրեր: Եւ այս իրողութիւնը դիտւում է՝ սկսեալ պէյսառոկենի վերջ - հոլոկենի սկիզբ ժամանակային սահմանից (ն.Ք. ժ.-Ը. հզր.):

27 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Ա., գլ. Ի., գիրք Բ., գլ. Ը., ԺԲ.:

կարեւորագոյն իրողութիւն, որից եւ սկսւում է մարդու բնական-
թեան համար պիտանի ցամաքը: Ըստ այսմ լիովին հասկանալի
է կղզիների սրբացուած լինելը եւ դրանց վրայ հնագոյն սրբա-
վայրերի առկայութիւնը հնագոյն Հայաստանում:

Յաւօք, այսօր ոչինչ յայտնի չէ Վանայ լճի կղզիներում ե-
ղած քրիստոնէական սրբավայրերի տեղերում (կամ դրանց մօտ)
այլ՝ նախաքրիստոնէական սրբավայրերի առկայութեան մասին.
չեն արուած համապատասխան հնագիտական հետազոտութիւն-
ներ: Սակայն ժողովրդական աւանդութիւններն այդ մասին որոշ
տեղեկութիւն պահել են: Սեւանայ կղզու մասին տեղեկութիւն-
ներ են հասել, թէ դրա բարձրադիր մասում նախապէս եղել է
նախաքրիստոնէական տաճար, որի տեղում Ս. Գրիգոր Լուսաւո-
րիչը հիմնել է Ս. Յարութեան եկեղեցին, որի հարեաւնութեամբ
էլ յետագայում կառուցուել է Ս. Կարապետ եկեղեցին³¹:

Կարեւոր է պատասխանել նաեւ այն հարցին, թէ ինչո՞ւ,
ի՞նչ նպատակով պիտի կատարուէին Բոյլքի դիտումները:

Բնականաբար, այդ հնագոյն ժամանակներում աստղերի (դը-
րանց ծագման ու մայրամուտի) դիտումները ինքնանպատակ
չէին կարող լինել: Դրանք կարող էին ունենալ երկու հնարաւոր
պատճառ: Կամ դրանք պիտի կատարուէին զուտ կրօնական նկա-
տառումներով, իբրեւ այսինչ կամ այնինչ պաշտօնող էակի երկ-
նային կերպարի վարքի դիտում-բացայայտում: Եւ կամ դրանք
պիտի կատարուէին զուտ կիրառական նպատակով՝ տարուայ մէջ
ինչ-որ կարեւոր ժամանակներ գտնելու, սեւեռելու համար: Ան-
շուշտ, կարող էր լինել այս երկու հնարաւոր տարբերակների
համատեղումը եւս: Այսինքն, հնարաւոր է, որ ինչ-որ պաշտօնող
էակի (նրա երկնային կերպարի) վարքին հետեւելու հետ մէկտեղ,
կամ հէնց դրա միջոցով որոշուէին ինչ-ինչ նպատակների հա-
մար էական կարեւորութիւն ունեցող ժամանակների որոշում-սե-
ւեռումը համապատասխան լուսատուի դիտումների միջոցով:

Այս կապակցութեամբ յիշենք, որ, ինչպէս վերը նշուեց,
Բոյլքը Հայկի կերպարի հետ սերտօրէն կապուած բազմակի կեր-

31 Այս մասին տե՛ս, օրինակ, ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ, Մ., *Տեղագիր Գեղարձունի Ծո-
վագարդ գաւառի, որ այժմ՝ Նոր-Բայազիդ գաւառ: Ի 1862 թուէն ց/1895
թիւն*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 1895, 110: Նաեւ՝ ԿԻԻ-
ՄՈՒՇՄԱՆՅԱՆ, Մ., *Պատմութիւն անցից անցելոց Սեւանայ վանուց*, Մայր
Աթոռ Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 1871, 8-9:

պար է: Տարբեր հին դիցաբանութիւններում դա մարմնաւորում է 7 քոյրերի, որոնք սերտօրէն առնչւում են Օրիոնի (Հայկն համաստեղութեան յունական զուգահեռի) հետ: Դրանք կամ նրա հարսնացուներն են, կամ նրա կողմից հետապնդուող քոյրեր: Սըրան զուգահեռ էլ յիշենք, որ ըստ Հայկի մասին մեզ պատմող հայկական աղբիւրների Հայկը ունեցել է 3 որդի եւ հէնց 7 դուստր³²: Իսկ Հայկն համաստեղութիւնն էլ երկնքում կերպաւորել է գլխաւոր պաշտօնող Կակին՝ Հայր աստծուն³³: Այսինքն, լիովին հնարաւոր է, որ Բոյլքը դիտուէր իբրեւ գլխաւոր պաշտօնող Կակի՝ Հայր աստծու (Հայկի) 7 դուստրերի հաւաքական երկնային կերպար:

Գալով երկրորդ հնարաւոր տարբերակին՝ Բոյլքի դիտումները զուտ կիրառական նպատակով՝ ժամանակաշարութեան համար կատարուած լինելուն, նկատենք, որ այս տարբերակի համար եւս կայ լուրջ հիմնաւորում:

Պարզ հաշուարկը ցոյց է տալիս, որ խնդրոյ առարկայ ժամանկներում պէտք է հէնց Բոյլքում, կամ դրան շատ մօտ գտնուած լինի ձմեռային արեւադարձի կէտը: Այսինքն, սա կը նշանակի, որ այդ ժամանակուայ դիտողները, հետեւելով երկնքում Բոյլքի ընթացքին, դրա առաջին ծագումով պիտի կարողանային որոշել ձմեռնամուտի պահը, այսինքն՝ տարուայ մէջ այն օրը, երբ Արեւը ամենացածր դիրքում է, եւ որից յետոյ սկսւում է Արեւի դիրքի աստիճանական բարձրացումը: Սա ինքնին շատ կարեւոր է թէ՛ աստղագիտական, եւ թէ՛ կրօնական, պաշտամունքային առումներով: Փաստօրէն, նշեալ ժամանակներում այս դիտումներով կարելի պիտի լինէր սեւեռել տարուայ մէջ այն պահը, որից սկսեալ աստիճանաբար բարձրանում է Արեւի դիրքը երկնքում, եւ ցերեկները երկարում են: Միեւնոյն ժամանակ յիշենք նաեւ, որ ձմեռնամուտի պահը հին աշխարհում ունեցել է յոյժ բարձր կարեւորութիւն: Օրինակ, յայտնի է, որ Միհրի (Միթրայի) պաշտամունքի մէջ ձմեռնամուտը համարուել է Անյաղթ Արեւ աստծու՝ Միհրի (մահուան եւ) ծննդեան ժամանակը: Գիտենք նաեւ, որ հէնց միհրապաշտական այս տօնի եւ դրա օրուայ պատճառով Դ. դարում արեւմտեան եկեղեցիները Քրիստոսի ծննդեան տօնը նախապէս սահմանուած Յունուարի

32 Այս ամէնի մասին տե՛ս ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Գ., *Օրացոյց Հայոց*, նշ. աշխ., 386-399:

33 Անդ, 173-210:

ճից տեղափոխեցին Դեկտեմբերի 25, որ պահպանուում է մինչեւ օրս³⁴։ Անշուշտ, չի կարելի մտածել, թէ միհրապաշտական կրօնը արդ աստղագիտական օրը որդեգրել է հէնց այնպէս, յանկարծագիւտ, առանց պատմական նախահիմքի։ Բնական է ակնկալել, որ միհրապաշտական կրօնից առաջ եւս ձմեռային արեւադարձի օրը պիտի եղած լինէր կրօնական առումով իմաստաւորուած, սրբագործուած ժամանակ։ Այսինքն, այս օրինակը թոյլ է տալիս հնարաւոր համարել ձմեռնամուտի օրուայ կրօնական նշումը խոր անցեալում եւ արդ ականդոյթի յարատեւումը մինչեւ միհրապաշտութիւն եւ քրիստոնէութիւն։

Ստացուեց, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակներում Բոյլքի առաջին ծագման դիտումները կարող էին ունենալ թէ՛ կրօնական-պաշտամունքային, եւ թէ՛ զուտ կիրառական, աստղագիտական նպատակ, որ է ձմեռային արեւադարձի պահը որոշելը։ Այսինքն, դրական պատասխան ունենք նաեւ Բոյլքի դիտումների պատճառաբանուածութեան հարցին։

Ի մի բերելով, ստանում ենք, որ առկայ մատենագրական, ազգագրական, բանահիւսական նիւթերը եւ Մեծամօրի Փոքր բլրի հարթակի ժայռագիր նշանի վերլուծութիւնը թոյլ են տալիս հնարաւոր համարել, որ ն.թ. 9000 թուականին, Մեծամօրի տարածքից կատարուել են հէնց Բոյլքի ծագման դիտումներ, եւ ժայռագիր նշանն էլ հէնց Բոյլքի խորհրդանիշն է ու պատկերում է դրա տեսքը ծագման պահին։

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

34 Այս մասին տե՛ս, օրինակ, ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Ա. արք., *Հայ եկեղեցու տօները*, Նայիրի, Թեհրան 1999, 38-42։ Տե՛ս նաեւ АМФИТЕАТРОВ А. В., *Сказочные были. Старое в новом. Иван Купало*, СПб., Товарищество “Общественная польза”, 1904.

Summary

RELATIONS OF THE OLDEST ARMENIAN CALENDARS WITH HEAVENLY BODIES

GRIGOR BROUTIAN

The two known oldest Armenian calendars – Haykian and Protohaykian calendars were closely associated with observations of heavenly bodies. Particularly, in the Haykian calendar since 2341 BC, the main feast of the year was being determined by observing the heliacal rising of the main star of Orion. In the preceding Protohaykian calendar, the same star was used to check both the beginning and the end of the year. Only the period when this star was available for observations was considered as a year. The year in this calendar started with the heliacal rising of Betelgeuse star and ended with its heliacal setting. The rest of the time was considered as out of year.

The analysis of the rock engraving on the upper platform of the Small Hill in Metsamor shows that it represents the image of the well-known Pleiades asterism (stellar cluster M45) as it appears on the horizon while observing its heliacal rising from that place. Meanwhile the central line of the engraving shows the direction of Pleiades' rising in 9000 BC. At the time, Pleiades shows the direction of the spot of winter solstice. Therefore, the observations of Pleiades from Metsamor could serve as a means to check the exact time of winter solstice.